

OSMANLI DEVLETİN'DE YÖNETİCİ SINIF-REAYA AYRIMI

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan yönetici sınıf- reaya ayrımı Batı'daki sınıflaşma olgusundan çok farklıdır. Bu ayrımın belirleyici olan yönetici sınıf mensuplarının vergi bağışıklığına ve bazı idari imtiyazlara sahip olmalarıdır. Buna mukabil reaya can ve mal güvenliği açısından daha güvenli bir konumdadır.

ANAHTAR KELİMELER

Osmanlı Devleti, yönetici sınıf, reaya, vergi bağışıklığı, müsadere, siyaseten katl

ABSTRACT

The Ottoman society was constituted two different social groups: ruling class and reaya. But this formation was quite different from the social classes which was seen in the West. The main diversity between two social groups was tax exemption and some administrative privileges that the ruling class had profited. On the other hand reaya had a strong security of life and possession which the ruling class could never be able to have.

KEY WORDS

Ottoman Empire, ruling class, reaya, tax exemption, security of life and possession

I. GİRİŞ

* Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

Osmanlı Devleti'ne çağdaşı devletlerden farklı bir özellik veren kayda değer noktalardan birisi, halkın yönetici sınıf ve reaya olmak üzere iki ana sosyal gruba bölünmüş olmasıdır¹. Aslında bu ayırım yeni bir sınıflandırma değildir. Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinden başlayarak benzer yapılar ortaya çıkmıştır. Örneğin İslamiyet öncesi Türk devletlerinde han ve ailesi, hanın etrafındaki askeri seçkin sınıf yani beyler, hanlığın dayandığı önemli kabileler ve budun denilen tabi halk tabakası şeklinde bir yapılanma görülmüştür. Yine sultan etrafında toplanmış belirli sınıflar anlayışı Selçuklu Devleti'nin veziri Nizamülmülk tarafından Siyasetnamede de ifade edilmiştir. Nizamülmülk'e göre başta sultan vardır. Ondan sonra reayanın üzerinde askeri bir sınıf teşkil eden ikta sahipleri gelir. Bunlar doğrudan sultanın şahsına bağlıdırlar. Üçüncü halkada ulema ve devlet memurları yer alır. Son halkayı ise vergi veren sınıf yani reaya oluşturur².

Osmanlı Devleti de kendisinden önceki Türk devletleri gibi aynı toplumsal tabakalaşmayı benimseyerek müslim-gayrimüslim ayırımı yapmaksızın halkı yönetici sınıf ve reaya olmak üzere ikiye ayırmıştır. Osmanlı'nın siyasi ve sosyal yapısını karakterize eden bu ayırım Avrupa'da o dönemde mevcut olan sınıf kavramından tamamen farklıdır³. Bununla beraber iki sosyal gurup arasında bazı farklılıklar da söz konusudur. Bu farklılıkların daha net bir biçimde anlaşılabilmesi için yönetici sınıf ve reaya kavramlarının incelenmesi yararlı olacaktır.

II. YÖNETİCİ SINIF KAVRAMI

Osmanlı Devleti Osman Bey tarafından kurulduğu zaman gaza ve fütüvvet esası üzerine oturtulmuştur. Devletin temel amacı, fetihlerle yeni

¹ SHAW Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, c. 1, İstanbul 1982, s. 166; MUMCU Ahmet, Divan-ı Hümayun, Ankara 1986, s. 38; AKYILMAZ Gül, "Osmanlı Devleti'nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri", Yeni Türkiye Osmanlı, c. 4 Toplum, Ankara 1999, s. 40.

² İNALCIK Halil, The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600, London 1988, s. 68; İNALCIK Halil, "Osmanlı Padişahı", A. Ü. S.B.F. D., c. XIII, sy. 4, 1958, s. 76; AKYILMAZ, Reaya, s. 41.

³ Ubicini: "Türkiye Mektupları"nda İslâm dininin temel prensipleri çerçevesinde Avrupa Ortaçağı'nın belirgin unsurları olan ruhban sınıfının ve aristokrasinin Osmanlı ülkesinde görülmediğini belirterek, insanların, Allah'ın kulu olarak kabul edildikleri bir toplumda, birtakım ayrıcalıkların ve asalet ünvanlarının kişilerin hayat süreleri ile sınırlı olduğundan ve irsî bir niteliğe bürünemediğinden bahsetmektedir. UBICINI M.A., Türkiye Mektupları (Çeviren: KARAAĞAÇLI Cemal), c. 2, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 446-447. XV.Yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Naima da sosyal sınıfları ve Osmanlı siyasi örgütünün temelini "hakkaniyet çemberi" olarak sunmakta, yönetici sınıfın ve reayanın birbirine muhtaç olduğunu vurgulamaktadır. THOMAS L. V., A Study of Naima, New York 1972 s. 78; WRIGHT W. L., Otoman Statecraft, Princeton 1935, s. 199.

topraklar ele geçirmek ve İslâm dinini yaymak olmuştur. Kuruluş dönemine hakim olan felsefe nedeniyle devlet içinde askerî görevler daha ağır bastığından yönetici sınıfa genel olarak “askerî”ler denmiştir⁴. Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta, askerî teriminin yalnızca ordu mensuplarına karşılık olarak kullanılmadığı tüm yönetici sınıfı kapsadığıdır. Askerî sınıf dört ana bölümden oluşmaktadır. Seyfiye (Ordu mensupları), ilmiye, kalemiye (kâtipler) ve saray hizmetlileri⁵. Yönetici sınıfın ilk parçası seyfiye yani kılıç sahipleridir. Osmanlı Devleti fetih ve gaza temeli üzerine oturtulduğu için uzun süre seyfiye ilmiye ile birlikte yönetici sınıfın en etkili kanadını oluşturmuştur. Kılıç sahipleri iki ana guruptan müteşekkildir. Kapıkulu askerleri ve eyalet askerleri (tımarlı sipahiler). Kapıkulu ordusu devşirme kökenlilerden oluşan, merkezde bulunan ve doğrudan padişaha bağlı olan askerlerdir. Ulufe adı altında üç ayda bir düzenli maaşlar almışlardır. Kapıkulu ordusu Yeniçeri Ocağı, Cebeci Ocağı, kapıkulu süvarileri gibi bölümlere ayrılmıştır⁶. Osmanlı ordusunun sayıca kalabalık olan bölümünü ise eyalet askerleri oluşturmaktadır ve temelinde tımar sistemi vardır⁷.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren seyfiye ile birlikte üstünlüğü elinde tutan ilmiye, yönetici sınıfın ikinci büyük kanadını oluşturmaktadır. Temelini şeriatın teşkil ettiği bir devlette, ilmiye sınıfının kazandığı önem son derece normaldir ve birçok önemli makam ulema tarafından doldurulmuştur. İlmiye sınıfının başı şeyhülislâmdır. Ulemanın şeyhülislâmdan sonraki ikinci şefi ve esas itibarıyla yargı teşkilâtının gerçek başı şeyhülislâmın yargı yetkisi olmadığı için kazaskerdir. Osmanlı Devleti'nde Rumeli ve Anadolu kazaskerî olmak üzere iki kazasker mevcut

⁴ ITZKOWITZ Norman, Ottoman Empire and Islamic Tradition, Chicago, 1972, s. 40; FINDLEY Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789–1922, Princeton 1980, s. 13, 45; SHAW, c. 1, s. 167; MUMCU, Divan, s. 38; AKYILMAZ Gül, Osmanlı Diploması Tarihi ve Teşkilatı, Konya 2000, s.20.

⁵ ITZKOWITZ, s. 40; FINDLEY, Reform, s. 13; SHAW, c. 1; s. 167.

⁶ İNALCIK Halil, “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, Türk Kültürü Dergisi, sy. 118, Ankara 1972, s. 131 vd.; SHAW, c. 1, s. 178 vd.

⁷ Tımar, devletin miri araziden muayyen bir kısmın yıllık gelirinin tamamını veya bir kısmını belli hizmetler mukabilinde bir şahsa tevcih etmesidir. Devlet genellikle miri araziye askerî hizmet karşılığında dağıtmıştır. Tımar sahibi sipahi de araziye reayaya işlemek üzere tefviz etmiş, bunun karşılığında da bu topraklardan devlet adına belirli vergileri toplama hakkını elde etmiştir. Sipahiler topladıkları vergilerin “kılıç” denilen belli bir kısmını kendisine ayırdıktan sonra, geri kalanıyla asker teçhiz etmek ve beslemek zorundadırlar. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. CİN Halil/AKYILMAZ Gül, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, 2. Bası, Mersin 2000, s. 261 vd.

olmuştur. Bunlar asli üye olarak Divân toplantılarına katılmışlar ve dava dinlemişlerdir.

Osmanlı da ilmiye sınıfının bütün üyelerini yetiştiren kaynak medreselerdir⁸. Medreseyi bitiren öğrenciler ya müderris ya da kadı olarak görev yapmışlardır. Bu sınıf devlet için hayati nitelikte olan eğitim ve yargı işini uzun süre tekeline almıştır.

Yönetici sınıfın üçüncü parçasını kâtipler zümresi, yani kalemiye oluşturmaktadır. Orhan Bey zamanından itibaren bir kâtipler zümresi mevcut olsa da başlangıçta kalemiye ile ilmiye arasında organik bir bağ kurulmuş, ilmiye sınıfı kalemiyeyi besleyen ana kaynak olmuştur. Yani kâtipler ve nişancı, defterdar gibi merkezi teşkilâtın önemli görevlileri belli bir döneme kadar ilmiye sınıfı mensupları arasında seçilmiştir. Bu nedenle de bir süre kalemiye seyfiye ve ilmiyenin gücüne erişememiştir.

Osmanlı Devleti'nde kâtipler, “kâtibân-ı ahkâm-ı divan” ve “kâtibân-ı hazine-i âmire” olarak ikiye ayrılmışlar, birinci gruptakiler reis-ül küttab nezaretinde nişancıya, ikinci gruptakiler ise defterdara bağlı olmuşlardır⁹. Daha sonraları seyfiye ve ilmiyenin yaşadığı bozulma ve güç kaybı, yönetici sınıf içindeki güç dengelerinin değişmesine neden olmuş ve kalemiye ön plana çıkmıştır. II. Mahmut'un yaptığı düzenlemelerle de güçlü bir sivil bürokrasiye dönüşmüştür¹⁰.

Yönetici sınıf içinde yer alan son grup saray hizmetlileridir. Birun, Enderun, Harem olmak üzere üç ana bölüme ayrılmış olan Saray'da çeşitli hizmetleri yerine getiren görevliler de yönetici sınıfa mensup kabul edilmişlerdir. Bu görevlilerin başlıcaları Enderun Ağaları, Saray Ağası, Hazinedar Baş, Kilerci Baş, Rikâb Ağaları, Kapıcı Baş, Çavuşbaşı, Darphane Emni, Matbah-ı Âmire Emni'dir¹¹.

⁸ Klasik medrese eğitimi Fatih döneminde oluşumunu tamamlamıştır. Kanunî zamanında kurulan Süleymaniye Medreseleri ile de medrese sistemi doruk noktasına ulaşmıştır. Fâtih medreseleri Hariç ve Dahil medreseleriyle, Mûsıla-i Sahn ve Sahn-ı Seman Medreselerinden oluşurken, Süleymaniye Medreseleri dini ve teknik konularda bir üniversite niteliğindedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. UZUNÇARŞILI İ.H., Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1984; YALTKAYA Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, Tanzimat, İstanbul 1940, s. 466 vd.

⁹ İNALCIK, Ottoman Empire, s. 100-101.

¹⁰ Yönetici sınıf içinde dengelerin değişmesinin nedenleri ve kalemiyenin önem kazanması ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. AKYILMAZ, Diplomasi, s. 47-51,162-164.

¹¹ GIBB H. A. R./BOWEN Harold, Islamic Society and the West, vol. 1 part II, London 1957, s. 71-89; SHAW, c.1, s. 172.

Yönetici sınıf–reaya ayrımı imparatorluğun sonuna kadar devam etmiş, padişah ancak çok olağanüstü şartların varlığı halinde reaya statüsündeki bir kişinin askerî sınıfa geçmesine izin vermiştir.

III. REAYA KAVRAMI

Osmanlı Devleti’nde yönetici sınıf dışında kalan tüm tebaa reaya¹² olarak kabul edilmiştir. Yani yalnızca kırsal kesimde yaşayıp, tarımsal üretim yapan halk reaya değildir. Kasaba ve şehirlerde oturan, ticaret ve sanayi ile uğraşan kişilerle göçebelerin de reaya sınıfına dahi oldukları düşünülmüştür. Böylece Osmanlı Devleti’nde reaya sınıfı farklı üretim alanlarını, farklı gelir gruplarını içine alan ve geniş bir coğrafyaya yayılan çok renkli bir yelpaze görünümündedir. Bu yelpazenin bir ucunda kırsal alanda üretim yapan köylüler, öbür ucunda ise şehir ve kasabalardaki tüccar ve zanaatkarlar yer almaktadır¹³.

Osmanlı Devleti’nde yaşayan raiyyetin hukuki statüsüne bakıldığında gösterdikleri özellikler ve konumları reyadan biraz daha farklı olan “ortakçı kullar” ve “çeltükçi reaya” denilen bazı sosyal grupların olduğu görülmektedir. Bu grupların en önemli farklılıkları normal reayaya göre daha fazla kısıtlamalara tâbi olmalarıdır.

A. Ortakçı Kullar

Osmanlı Devleti’ndeki ortakçı kullar, reyadan tamamen ayrı bir hukukî statüye sahip, ayrı defterlere kayıt edilmiş, özel şartlara tâbi gruplardır. Ortakçı kullar kölelikle, hür köylüler arasında bir yerdedirler ve bu açıdan feodal düzendeki serflerle büyük benzerlikler göstermektedirler. Ortakçı kullara XIV.ve XV. Yüzyıllarda Trakya’da Edirne ve İstanbul Haslar kazasında, Bursa ve Biga civarında, Batı Anadolu ve Rumeli’deki bazı vüzera vakıflarında rastlanmaktadır¹⁴. Ortakçı kullar XVI. Yüzyılın ortalarından itibaren tamamen kaybolmuşlar ve zamanla reaya içinde eritilmişlerdir. Zaten mevcut oldukları süre zarfında Osmanlı sosyo–

¹² Reaya ya da kelimenin çoğulu olan raiyyetin karşılığı sözlükte bir kimsenin emri altında bulunanlar, bir hükümdarın idaresi altında bulunan halk şeklinde açıklanmaktadır.

¹³ AKYILMAZ Gül, Reaya”, s. 41.

¹⁴ BARKAN Ömer Lütfi, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri: Ortakçı Kullar”, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, s. 577–578.

ekonomik düzenini etkilemeyecek kadar ufak bir azınlık oluşturmuşlardır¹⁵. Meselâ 1498’de Haslar Kazası’nda mevcut ortakçı kulların toplamı 2.000 aileden fazla olduğu halde,. 1590 tarihli nüfus ve vergi tahriri defterlerinde artık ortakçı kul kayıtlarına rastlanmamaktadır. Yine 1498’lerde Rumeli Paşa Livası’nda mevcut bulunan 258.185 vergi mükellefi erkek nüfus içinde 6.021 ortakçı kul vardır. Yani toplam nüfusa oranları %2’dir. Anadolu Eyaleti’nde vergi veren 550.139 erkek nüfus içinde kul durumundaki çiftçilerin toplamı 3.000’den fazla değildir ki bu da % 0.5 etmektedir¹⁶.

Osmanlı Devleti’nde ortakçı kullarla ilgili olarak özel kanun ve nizamlar vaz’edilmiştir¹⁷. Ayrıca umumî kanunnâmelerde de ortakçı kullarla ilgili hükümlere rastlamak mümkündür. Ortakçı kullar özel çiftliklere aileleri ve çocukları ile birlikte yerleştirilmiş ve normal reayadan ayrı defterlere kaydedilmişlerdir. Toprağı işlemeleri için her türlü alet, edavat, tohum v.s. kendilerine temin edilmiştir. Yani üretim araçları üzerinde mülkiyet hakları yoktur. Her yıl belli miktarda ürün yetiştirmek ve elde edilen mahsulden tohum çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı toprağın sahibiyle yarı yarıya bölüşmek zorundadırlar. Ayrıca ortakçılar kendilerine düşen hisseden 1/40 oranında da mahalli idarecilere salarlık vermişlerdir¹⁸. Ortakçı kullar, geçerli bir özürleri olmadan mecbur olduklarından daha az tohum ekemedikleri gibi, kendilerine tahsis edilen üretim araçlarına zarar verdikleri takdirde, tazmin etmek zorundadırlar¹⁹. Elde ettikleri ürünün yarısını toprak sahibine verdikleri için avâırız-ı divaniyyeden muaf tutulmuşlardır²⁰.

¹⁵ BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 578; İNALCIK Halil, “Servile Labour in the Ottoman Empire”, Studies in Ottoman Economic and Social History, London 1985, s. 32-33.

¹⁶ BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 596 vd.; BARKAN Ömer Lütfi, “Türkiye’de ‘Servaj’ Var mıydı?” Toplu Eserler1, İstanbul 1980, s.723. İNALCIK, Servile Labour, s. 32 vd.

¹⁷ Bkz. İstanbul Haslarının Berâtı Sureti, İstanbul Hasları Kanunnâmesi, Kanunname-i Havâss-ı İstanbul, AKGÜNDÜZ Ahmet, Osmanlı Kanunnâmeleri 1. Kitap; İstanbul 1990, Kanunnâme-i Havâss-ı Konstantiniye, İstanbul Hasları Kanunnâmesi, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri 2. Kitap, İstanbul 1990.

¹⁸ “Verdim ve buyurdum ki, Edirne müddiyle iki müdd tohum ki, bir müdd buğday ola ve bir buçuk müdd arpa ve bir buçuk müd alaf ola, ekü-vereler. Ve yerden her ne götürürlerse, beğlik tohum çıkarub sonra nisfi beğlik ve nisfi kendülerin ola. Ve salarlığın adet üzere vereler” İstanbul Hasları Berâtı Sureti, md. 1-2, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 1. Kitap, s. 460.

¹⁹ BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 587-588.

²⁰ “Ve ortakçı kayd olunan kimesnelere, beğlik olan tohum verilüb hâsılın münâsafâ edeler ve ortakçı nıfs-ı hasılın beğliğe verdiği sebebden avâırız-ı divaniyyeden muafdırlar, kadılar avâırıza katmayalar”, Kanununin Umumu Kanunnâmesi, md. 129, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 4. Kitap, s. 311.

Ortakçı kullar ancak kendi aralarından evlenebilmişler, hariçten evlenmeleri yasaklanmıştır. Kendi rızaları ile aynı beyliğe mensup bir ortakçı kul ile evlenmek istemeyen kadınlar, kullar arasından seçilecek bir erkek ile zorla, rızaları hilâfına evlendirilmişlerdir. Kulların ihtiyacından fazla oldukları için dışarıdan evlenmelerinde bir sakınca görülmeyen kadınlar için özel izin alınması ve “ağırlık”²¹ adı altında bir ödemenin yapılması gerekmektedir. Kul kadınlardan biri ile evlenerek kulluk dahilinde yerleşmek isteyen bir adamın kulların tâbi bulunduğu ortakçılık şartların kabul etmesi ve padişaha ait bir kul kadının hizmetlerinden faydalanma mukabili “bedel-i hizmeti cariyeye” ödemesi gerekir²². Bu evlilikten doğan çocuklar ise annelerinin statüsüne tabi olurlar yani kul olarak kabul edilirler.

Ortakçı kulların mirasının paylaşılması da reayadan farklıdır. Ortakçı kulların ölümüyle tüm malları yalnızca hizmete elverişli oğullarına geçer. Bunun anlamı ortakçı işletme sermayesinin bozulmaması için idari tedbir alındığıdır. Ortakçı kulların karıları ancak çocukları küçükse kocalarının mirasından yararlanabilirler. Çocukları yoksa dul kadın, yine ortakçı bir kulla evlendirilir ve mirasa beylik tarafından el konur²³.

Ortakçı kullar toprağında çalıştıkları şahısların veya vakıf mütevellilerinin talep ettikleri her türlü angarya hizmeti yerine getirmek ve ara sıra çörek, yağ, tavuk, meyve gibi hediyeler vermek zorundadırlar²⁴.

Ortakçı kulların oturdukları köylere vergi toplamak, adli takibatta bulunmak ve hapis cezasını uygulamak için devlet memurları girememişlerdir. Bu konudaki yetkiler ait oldukların vakıfların mütevellileri ve haslarda da eminler tarafından kullanılmıştır²⁵.

Görüldüğü üzere ortakçı kullar her yönden çok önemli kısıtlamalarla çevrelenmişlerdir. Üretim araçları üzerinde mülkiyet hakları yoktur. Üretim miktarını kendileri tayin edemezler. Her yıl belli bir miktarda ürün

²¹ “Şimdi emr olundu min ba’d hassa kullardan gayrı harice cariyeye verilmeye meğer ki onların hacetinden fazla olup hariçten yarar kefillerle ortak hizmetine iltizâm eder kimesne talip buluna ki haline göre ağırlığı alunup ortak hizmeti teklif oluna. Ol vakit verilmek caiz ola”, İstanbul Hasları Kanunnâmesi, md. 20, AKGÜNDÜZ Osmanlı Kanunnameleri, 2. Kitap, s. 311; Aynı hüküm BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 761. Ağırlık, reaya kızlarının evlenirken ödedikleri resm-i arusdan tamamen farklı nitelikte feodalitedeki “formarrage”ye benzeyen bir ödemedir. Zaten ortakçı kullar ayrıca resm-i ârus öderler.

²² BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 590–591; BARKAN, Servaj, s. 722; İNALCIK, Servile Labour, s. 33–34.

²³ BARKAN, Ortakçı Kullar, s. 591; BARKAN, Servaj, s. 722.

²⁴ CİN/AKYILMAZ, s. 296.

²⁵ BARKAN, Servaj, s. 722; CİN/AKYILMAZ, s. 296.

yetiştirmek zorundadırlar. Yetiştirdikleri ürünü de toprak sahibiyle yarı yarıya paylaşırlar. Diledikleri kimseyle evlenemezler. Ortakçı kul kadınlar mutlaka kendi hasları ve vakıfları içinden bir erkekle evlenmek zorundadır. Kocasını ölen kadın yine aynı beylik içinden bir erkekle evlenmeye zorlanır. Özel izin ve bedelle ortakçı kul kadın dışardan evlense bile tıpkı kölelerde olduğu gibi çocuk anneyi takip eder ve ortakçı kul kabul edilir. Miras paylaşımında özel düzenlemelere tâbidirler. Toprak sahibinin talep edeceği angarya hizmetleri yerine getirmek zorundadırlar. Adli ve mali yetkiler devlete değil toprağın mülkiyetine göre mütevellî veya emine aittir. Tüm bu kurallar ortakçı kulların kölelerle statü açısından önemli benzerlikler gösterdiklerini düşündürmektedir. Ancak özenle reaya sınıfının dışında tutularak ayrı defterlere kaydedilen ortakçı kullar, köleden çok, orta çağa damgasını vuran feodal sistemdeki serflere benzemektedir²⁶. Zaten başlangıçta da vurguladığımız gibi sayıları son derece az olmuş, XVI. Yüzyılın ortalarından sonra da tamamen ortadan kaybolmuşlardır.

B. Çeltikçi Reaya

Osmanlı Devleti kayıtlarında reayadan ayrı olarak zikredilen bir başka grupta “çeltikçi reaya”dır. Kanunnâmelerde ve fermanlarda çeltikçiler ayrıca belirtmek suretiyle sıradan reayadan ayrılmışlardır. Çeltikçi reayanın büyük bir kısmını padişaha ait haslar üzerinde yaşamaktadır. Çünkü çeltik üretiminin büyük bir kısmını bu topraklar üzerinde yapılmaktadır. Pirinç üretimi büyük oranda su gerektirdiği için reayanın sipahi tarafından sömürüleceği endişesi ile çeltik alanları daha seyrek bir biçimde tımar olarak tevcih edilmiřtir²⁷.

Çeltikçi reaya açısından en önemli kısıtlama, bir kez defterlere bu isimle kaydedildikten sonra bir daha statülerini değiştirmemeleridir. Çeltikçi statüsü babadan oğula mirasla intikal eder. Eğer çeltikçi erkek evlat bırakmadan ölürse, erkek kardeşi onun yerini almak zorundadır. Erkek kardeşi de yoksa başka çeltikçilerin oğulları veya erkek kardeşleri ölen kişinin yerini doldurmak üzere seçilirler²⁸. Pirinç yetiştirilen köylerde çeltikçiler ve evlâd-ı çeltikçiyan tahrir defterlerinde normal reayadan özenli

²⁶ Ortakçı kullarla serflerin benzerliklerini tespit açısından bkz. CİN/AKYILMAZ, s. 48–49.

²⁷ İNALCIK Halil, “Rice Cultivation and the Çeltikçi–Reaya System in the Ottoman Empire”, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1973, s. 97 vd.

²⁸ İNALCIK, Çeltikçi, s. 103; BARKAN Ömer Lütfi, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, İstanbul 1943, s. 54.

bir biçimde ayırd edilerek kaydedilmiştir²⁹. Kısacası çeltikçilerin ve oğullarının istedikleri işi yapma ve statülerini değiştirme hürriyetleri yoktur. Bu açıdan şahsi hürriyet alanları sınırlanmıştır. Böyle bir sınırlandırmanın altında devletin pirinç üretimini garanti altına alma endişesi yatmaktadır.

Pirinç üretimi bir çeşit kamu hizmeti olarak görüldüğü için çeltikçi reyanın bir kısım mali mükellefiyetleri azaltılma yoluna gidilmiştir. Çeltikçiler sıradan bir reyanın ödemek zorunda olduğu avarız vergilerinden muaf tutuldukları gibi, reyanın 22 akçe olarak ödediği çift resmini de 6 veya 9 akçe olarak ödemişlerdir³⁰.

Mirî arazideki çeltik ekiminde tohumu, ortakçı kullarda olduğu gibi devlet temin etmiştir. Yetiştirilen üründen tohum miktarı çıkarıldıktan sonra, kalanın yarısı devlet tarafından alındığı gibi, çeltikçi reyanın elinde kalan hisseden de sipahi öşür vergisi almıştır³¹. Çeltük tohumunun devlet tarafından sağlanması ve elde edilen ürünün yarısının devletçe alınması çeltükçi reaya ile ortakçı kullar arasında bir benzerlik yaratmaktadır. Ancak ortakçılar gibi belli haklardan ve hürriyetlerden yoksun bırakılmamışlardır. Öte yandan yetiştirdiği ürünün yarısının devlet tarafından alınması, kendisine kalanın bir kısmını da öşür olarak sipahiye vermesi, çeltikçi reyanın şartlarının normal reayaya göre daha ağır olması sonucunu doğurmuştur. Bu durum avarız vergisinden muafiyet ve çift akçesinin düşük miktarda tahsiliyle dengelenmeye çalışılmıştır.

C. Reaya ve Hukuki Statüsü

Osmanlı Devleti'nde reaya kanunnâmelerde de belirtildiği üzere, yönetici sınıftan farklı kurallara tâbi ayrı bir zümre teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti merkezi otoriteyi sağlamak ve gelir kaynaklarını korumak

²⁹ İNALCIK, Çeltikçi, s. 103.

³⁰ “Ve çeltikçiler ki... kadim defterlerde ve defter-i cedidde çeltikçi kaydolunmuş ola ve raiyyet çiftlüğün dutmayalar, müzevveç olanları dokuzar akçe vereler. Çeltükçilerin... hizmetleri mukabelesinde heman âvârizdan muaf olmaktır” Silistre Sancağı Kanunnâmesi, md. 23, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri, 3. Kitap, s. 468; “Ve çeltükçinin ki çifti olan süvari... altı ya da dokuz akçe ala” Fatih'in Umumi Kanunnâmesi, md. 36, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri, 1. Kitap, s. 352.

³¹ “... Ve ne miktar tohum kifayet eder ise, emin olanlar miri tarafından verüb ekdürelər. Çeltükçi adet üzere tohumunu ekdikten sonra hizmetin ne ise edâ ede. Ve çeltük tamamı yetiştükde, ekdüğü çeltüğü biçib dövüb harman ede, andan sonra emin olanlar kadı marifetiyle üzerine varub miri tarafından verilen tohumı çıkardıktan sonra miri tarafına aid olacak sülûsan yahud nısıf hisseyi çıkarub kabz ede. Baki kalandan sahib-i arz için öşür ihraç olunup maada çeltükçülere verile” 1526 Tarihli Çukur-âbad Kanunnâmesi, md. 6, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri, 5. Kitap, İstanbul 1992, s. 615.

amacı ile yönetici sınıf ile reaya arasındaki geçişleri mümkün olduğunca sınırlandırmak istemiştir³². Osmanlı Kanunnâmelerinde yer alan “Ve raiyyet oğlu raiyyetdir, ben deftere kaydolunmadım dedüğüne amel olunmaya”³³, “raiyyet oğlu ve karındaşı raiyyetdir” ifadeleri bu tezi destekler niteliktedir ve reyalığın babadan oğula geçen hukukî bir statü olduğunu göstermektedir. Ancak burada mutlaka vurgulanması gereken nokta askerî-reaya ayırımının siyasi ve sosyo-ekonomik anlamda bir sınıf farklılığı niteliğinde olmadığı ve iki gurup arasında kast sisteminde olduğu gibi kesin ve geçilmez sınırlar ve donmuş yapılar bulunmadığıdır. İnsanlar belli bir grubun mensubu olarak doğmalarına rağmen kişilik özelliklerine ve yeteneklerine bağlı olarak diğer gruba atlayabilirler. Dolayısıyla hem sınıflar içi hem de sınıflar arası hareketlilik mümkündür³⁴. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman askerî statüsünde atalara sahip olmayan reaya beratlar bahşederek onları yönetici sınıfın içine dahil edebilmiştir. Yine zaman zaman ortaya çıkan ihtiyaçlar sebebiyle reaya sınıfından kişiler sipahi yapılabilmişlerdir³⁵. Öte yandan yönetici sınıf içinde yer alan bir sipahinin de reaya sınıfına düşmesi olağan karşılanmıştır. Yedi sene tımar talebinde bulunmayan ve sefere gitmeyen sipahiler deftere reaya olarak kaydedilmişlerdir³⁶.

Osmanlı Devleti’nde şehirlerde yaşayan ya da kırsal alanda kendi mülkiyetinde bulunan toprak üzerinde ziraat yapan reaya açısından söz konusu olmayan bir takım kısıtlamalar kuru mülkiyeti devlete ait olan mirî araziye işleyen (tasarruf hakkına sahip olan) reaya için uygulanmıştır. Osmanlı Devleti’nde mirî arazi üzerindeki reaya, arazi tahrirleri ile deftere kaydedilerek, belli bir sipahinin üzerine yazılmıştır. Sipahi kendi üstüne kaydedilen reayadan belirli vergi ve resimleri toplama hakkına sahip olmuştur³⁷. Her reayanın işlemekle yükümlü olduğu topraklar deftere

³² Fatih döneminin meşhur tarihçilerinden Tursun Beğ’e göre her insanı kendi kabiliyetine göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmaktan men’etmek için “tedbir” gerekir. Bunu yapacak olansa padişahdır. İNALCIK, Osmanlı Padişahı, s. 75, İNALCIK Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeler, İstanbul 1993, s. 340.

³³ Silistre Sancağı Kanunnamesi, md. 31, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 3. Kitap, s. 469.

³⁴ GIBB/BOWEN, vol. 1, s. 212; AKYILMAZ, Reaya, s. 42.

³⁵ BARKAN Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü”, Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, İstanbul 1980, s. 785-786; İNALCIK, Ottoman State, s. 69.

³⁶ BARKAN, Çiftçi Sınıfları, s. 786.

³⁷ İNALCIK Halil, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1987, s. XVIII vd.

yazılarak raiyyet toprağa bağlanmıştır. Yani Osmanlı da reaya bulunduğu toprağı terkedemez. Kanunnâme hükümlerinden anlaşıldığı üzere, sipahi toprağını terk eden reayayı takip etme ve toprağına geri getirme hakkına sahiptir. Ancak reyanın toprağını terketmesinin üzerinden 10 yıl geçmişse, artık toprağa bağlılığı sona erer ve geri getirilmesi gerekmez. Şehirde 10 yıl yaşayan reaya şehir halkından sayılır ve tahrir defterlerine kaydedilmez³⁸. Osmanlı sisteminde toprağı terk eden reayadan “çift bozan resmi” adı altında bir bedel alınır. Bu bedel reyanın toprağını işlememesi karşılığında verdiği zarara karşılık alınan bir tazminatdır. Üzerinde yazılı olduğu toprakları terkedip, başka bir sipahinin toprağında ziraat yapan reayadan ise iki öşür alınır. Bunlardan birisi terkettiği toprağın sipahisine, diğeri de ziraat yaptığı toprakların sipahisine verilir.

Osmanlıda miri araziye işleyen reayaya getirilen toprağı terk etme yasağı esas itibariyle devletin mevcut düzeni ve gelir kaynaklarını koruma kaygısından ileri gelmektedir. Herşeyden önce reyanın toprağı terkedip, üretim yapmaması devletin reayadan toplayacağı çeşitli vergileri tahsil edememesi ve dolayısıyla büyük gelir kaybına uğraması demektir. Öte yandan her sipahi gelirine uygun miktarda asker beslemekle mükelleftir. Sipahinin üzerine yazılan reyanın toprağını terketmesi, sipahinin gelirinin azalması ve dolayısıyla askerî mükellefiyetlerini yerine getirmemesi demektir ki, bu durum da sonuç olarak devletin zararınadır. Toprağını üç yıl üst üste boş bırakan reyanın toprağının elinden alınması da aynı düşüncenin bir başka yansımasıdır³⁹.

Reaya tasarrufundaki mirî arazi üzerindeki üretim miktarını kendisi tayin edebilir. Osmanlı sisteminde üretimin sadece alt sınırı saptanmıştır. Yani reaya belli bir miktarın altında üretim yapamaz. Asgari bir sınır konmasının nedeni sipahinin ve dolayısıyla devletin vergi geliri kaybına uğramasını önlemektir. Alt sınır tespiti, sipahinin gelirini sabit tutmaya ve böylece askerî mükellefiyetlerini yerine getirmesini sağlamaya yönelik bir tedbirdir. Reaya asgari sınırın altına inmeden üretim yaptığı ve zorunlu

³⁸ “Ve reaya tarifesi müteferrika olub göçseler, gerü yerine getürmek kanundur. Amma on yıldan ziyade bir yerde mütemekkin olsa, göçürmek memnudur” Kanuni’nin Umumi Kanunnamesi, md. 98, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri, 4. Kitap, s. 307; “Ve raiyyet neslinden bir kimesne bir şehirde on yıl tavattun etse... anun gibi kimesne raiyyet defterine konar olunmayub şehirlüğe ilhak üzere yazılmak kanun-ı cedid olmuştur”, II. Beyazıd’ın Umumi Kanunnâmesi, md. 198, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 2. Kitap, s. 69.

³⁹ “Ve reyanın ziraate kabil yerlerinden bilâ özür üç yıl mütevâliyen boz kalsa, tımara zarar olduğu takdirce def-i zarar için sahibinin elinden alınub gayrı kimesneye tapuya verilmek caizdir.” Erzurum Eyaleti Kanunnâmesi, md. 19, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri, 5. Kitap, s. 537.

vergilerini ödediği sürece, istediği ürünü istediği miktarda yetiştirebileceği gibi başka işlerle de uğraşabilir⁴⁰.

Reaya mirî arazide toprak hariç bütün üretim ve iş araçlarının mülkiyetine sahiptir. Mülk arazide toprağında mülkiyetine sahiptir. Esas itibarıyla reayanın mülkiyet ve miras hakkı herhangi bir kısıtlamaya tabi değildir. Reaya sınıfından biri öldüğü zaman tasarruf ettiği mirî arazi dışında özel mülkü olan bütün menkul ve gayrimenkul malları şer’i miras kurallarına göre mirasçılara geçer. Tasarrufunda bulunan mirî arazi ise örfî hukuk hükümlerine göre mirasçılara intikal eder⁴¹. Reaya medeni haklar açısından da herhangi bir sınırlandırmaya tâbi tutulmamıştır. Evlenme, boşanma gibi hukukî tasarruflar tamamen ülkede geçerli olan İslâm hukuku hükümlerine göre gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti Balkanlar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını ele geçirdiği zaman karşısında “âdet” olarak yerleşmiş bir takım angaryalar bulmuştur⁴². Bunun üzerine fethettiği topraklardaki reaya üzerinde büyük yük teşkil edebilecek bu angaryaları kaldırıp, kendi sistemini hakim kılmak için ciddi bir mücadele ve gayret içine girmiştir. Bunun için eski hizmet ve angaryaların büyük bir kısmını bi’dat kabul ederek ref’etmiş (kaldırmış); bir süre için uygulamada bıraktığı angaryaları kanunnâmelerle sınırlandırmış; daha sonra da bunları nakdi ödemelere çevirerek tamamen kaldırmıştır⁴³. Osmanlı Kanunnameleri yerleşik birtakım hizmet ve angaryaların bidat kabul edilip re’f edilmesi örnekleriyle doludur⁴⁴. Osmanlı Devleti’nde merkezi otoritenin eli hep beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı, sipahi gibi görevlilerinin üzerinde olmuş, devleti temsil eden bu memurların reayadan geçmiş dönemin adetlerini kullanarak angarya hizmetler istemeleri engellenmiştir. Osmanlı Devleti ele geçirilen topraklardaki angarya

⁴⁰ “Ve bir raiyyetin elinde çiftliği olsa Bursa müddiyle dört müdd tohum ekmek her yıl borcudur... Amma dört müdd tohum tamam ekdikden sonra gayri sanat işlerse dahi taarruz olunmaya”, II. Beyazıt’ın Umumi Kanunnâmesi, md. 188, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 2. Kitap, s. 67.

⁴¹ AKYILMAZ, Reaya, s. 43.

⁴² “Köylüler pronoya sahibi için haftada iki gün çalışalar, kendisine yılda bir hyperpre (altın para) vereler, hep birlikte bir gün ot biçeler ve bir gün bağda çalışalar, bağ yoksa onlar için başka işlerde bir gün çalışalar, verdikleri mahsulü anbara koyalar”, İNALCIK Halil, “Adaletnâmeler”, Belgeler, c. II, sy. 3–4, 1965, s. 67. “... ashab-ı tımara çift yazılan kimesnelerden her yılda bir günlük ırgadiye deyü kulluk ve yılda harman resmü deyü birer kile arpa ve birer cenah tavuk ve birer part otlukların alub”, Erzurum ve Pasin Sancağı Kanunnâmesi, md. 24, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri 5. Kitap, s. 538.

⁴³ CİN/AKYILMAZ, s. 312.

⁴⁴ Bkz. CİN/AKYILMAZ, s. 312–314.

uygulamalarının birçoğunu kaldırırken, reaya fazlaca bir yük teşkil etmeyecek, sınırlı sayıdaki angaryayı da devam ettirmiştir. Bu angaryalar, reayanın sipahisine ambar inşa etme mecburiyeti, öşürleri en yakın pazara kendi arabası ile iletmek ya da köydeki ambara taşımak, şıra kaplarını koyacak yerler yapmak, beylik bağda yılda üç gün çalışmak ve hassa çayırların otunu biçmektir⁴⁵. Bir de Budin Kanunnamesine göre reaya işpençe mevsiminde bir tavuk ve bir boğça (ekmek somunu) vermek zorundadır⁴⁶. Kanunnâmelerde bunun dışında bir angarya hizmete rastlanmaktadır.

IV. YÖNETİCİ SINIF VE REAYANIN HUKUKİ STATÜLERİ ARASINDA ORTAYA ÇIKAN FARKLAR

Yönetici sınıf ile reayanın hukuki statüleri arasındaki en önemli fark askerîlerin bir takım vergilerden muaf olmalarıdır. Reaya değişik isimler altında çok sayıda vergi ödemek zorundayken askerîler devlete hizmet ettikleri prensibinden yola çıkılarak bu mükellefiyetin dışında tutulmuşlardır. Üstelik de bu muafiyet yalnız kendileri için değil aile üyeleri için de geçerli olmuş ve padişahın alınan bir beratla askerî statüsü kazanılarak vergi muafiyeti kapsamına girilmiştir⁴⁷. İki grup arasında vergilendirme konusunda önemli farklılıklar söz konusu olduğu için, vergileri düzenleyen kanunnâmelerde askerî-reaya ayırımı üzerinde titizlikle durularak, askerî sınıfı teşkil eden zümreler ayrı ayrı belirtilmiştir⁴⁸. Örneğin XVII. Yüzyıla ait bir kanunnâmede askerî sınıfa mensup olup, vergiden muaf olanlar tek tek sayılmıştır. “Berât-ı Şerif ile hitâbet-ı imâmet, kitâbet, cibayet, meşihât, nezâret, cüz, tesbihhan, vakf, mezrea, tekiye ve benzerlerini tasarruf edenler; yaya, müselleme, yörük, tatar, canbaz, voynuk, sâdet, mutak, kâtip, müdebber, doğancı, yuvacı, derbentçi, köprücü, çeltikçi, tuzcu, kadı, nâib, şehir kethüdaları ve dahi ortakçı ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar dahi askerîdir ve mansıb tasarruf etmeyen mülâzımın külliyyen askerîdir”⁴⁹. Yönetici sınıfa mensup olanların evlâdları

⁴⁵ CİN/AKYILMAZ, s. 314–316.

⁴⁶ Silistre Sancağı Kanunnâmesi, md. 21, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 3. Kitap, s. 468.

⁴⁷ ITZKOWITZ, s. 40; İNALCIK Halil, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s. 50; MUMCU Ahmet, Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl, Ankara 1963 s. 56.

⁴⁸ İNALCIK, Raiyyet Rûsumu, s. 50; MUMCU, Katl, s. 56.

⁴⁹ İNALCIK, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s. 189. dn. 10; İNALCIK Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, The Ottoman Empire: Conquest, Organization

ve eşi öldükten sonra reayadan birisine nikâhlanmamış olmak şartıyla zevceleri de askerî sınıftan sayılarak vergiden muaf tutulmuşlardır. Yönetici sınıf için vergi muafiyetinin kapsamı o kadar geniş tutulmuştur ki bunların diğer yakın akrabaları ve hatta köleleri (kulları) dahi askerî statüsünde kabul edilerek vergi ödememişlerdir⁵⁰. Askerî sınıfa girmiş olanlar vazife ve berat almadıkları zaman da bu sıfatlarını korumuşlardır. Fakat mazuliyet hali uzun bir süre devam edip, iş ve ticaret hayatına atıldıkları takdirde askerilik sıfatları ve vergi muafiyetleri kalkmıştır⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde vergilerden muafiyet üç kademedede ortaya çıkmıştır. Devlet evvela avârizdan, sonra raiyyet rüsumundan ve nihayet şer'i vergilerden muafiyet bağışlamıştır. Şer'i vergilerden muafiyet fevkalade hallerde ve nadiren yapılmıştır⁵². Genellikle Osmanlı Devleti'nde askerlerin avâriz-ı divaniyye, raiyyet rüsumu ve bazı diğer örfi vergilerden muaf oldukları kabul edilmiştir. Bütün bu muafiyetlerin de din ve devlet için birtakım hizmetler karşılığı bağışlandığı düşünülmüştür. XVI. Yüzyıldan itibaren herhangi bir suretle padişah'tan berat alarak vergi muafiyeti sağlayanların sayısı çok arttığı için devlet gelir kaynaklarını korumak endişesi ile askerî sınıfı daraltmaya çalışarak bazı sınıfları askerî statüsünden çıkarmış, sınıf değiştirmek için beratı yeterli görmemeye başlamıştır⁵³. Ayrıca hemen belirtmek gerekir ki sadece yönetici sınıf üyeleri değil ortakçı, çeltikçi, tuzcu gibi devlet için üretim yapan reaya gurupları da daima avâriz vergisinden muaf tutuldukları gibi zaman zaman bu bağışıklığın kapsamına raiyyet rüsumu da girmiştir.

Can ve mal güvenliği açısından yönetici sınıf ve reaya karşılaştırıldığında ise arada birtakım farklılıkların olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde reaya genellikle can ve mal güvenliğine sahip olmuş, bu açıdan ilmiye sınıfı istisna edilirse, imtiyazlı sayılan yönetici sınıfa göre reaya daha iyi bir konumda bulunmuştur. II. Mehmet devrinde kul sisteminin genişletilmesiyle birlikte Müslüman Türk ailelerden gelen devlet adamları yönetimden uzaklaştırılarak, kul statüsündeki devşirme kökenliler onların yerine tayin edilmiştir. Devşirme kökenli devlet adamları İslâm hukuku prensipleri çerçevesinde bir çeşit köle kabul edildikleri için sultanın kulu sayılmışlardır. Kul statüsünde olmanın anlamı, iktidara ve buna bağlı

and Economy, London, 1978, s. 117; MUMCU, Katl, s. 56.

⁵⁰ İNALCIK, İktisadi ve İçtimai, s. 189; İNALCIK, Raiyyet Rüsumu, s. 50; MUMCU, Katl, s. 56.

⁵¹ İNALCIK, Raiyyet Rüsumu, s. 50; MUMCU, Katl, s. 56.

⁵² İNALCIK, Raiyyet Rüsumu, s. 52.

⁵³ "Berat bahanesiyle bil-küllüye cinsinden ihrac olunmak memnudur" Yürükân Kanunnâmesi, md. 7, BARKAN Zıraî – Malî, s. 260.

olarak zenginlik ve yüksek konuma sahip olanların, bunu devletten bağımsız bir biçimde, kendi statü ve kimliklerini kendileri belirleyen özerk toplumsal katmanların üyeleri olarak değil, padişahın keyfine bağlı olarak sağlamaları şeklinde anlaşılmalıdır⁵⁴. Böylelikle kulların can ve mal güvenliklerinin bulunmadığı düşünülmüştür. İlke olarak kulların mirasçısı padişaktır ve uygulamada devlet hazinesinin kulların mal varlıklarına el koyması (müsadere) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca padişah kullarını keyfi olarak cezalandırabilir hatta yargılamadan idam cezasına çarptırılabilir⁵⁵. Bu kurallar padişah açısından, memurun efendisine bağlı olmasını garanti etmektedir. Memur içinse bu bağımlılığı kabul etmek, iktidar ve zenginliğe ulaşabilmenin tek yoludur⁵⁶. Kanunî devrinden itibaren ilmiye sınıfı dışında kalmak üzere askerî sınıf içinde Türk–devşirme ayrımı ortadan kalkmış, kulluk anlayışı, devşirme olmayan askerî sınıf üyelerini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir⁵⁷. Bundan sonra ulema hariç olmak üzere askerî sınıf padişahın kulu sayıldığından, onun iradesi karşısında mallarının ve canlarının teminatı kalmamıştır⁵⁸. Üstelik müsadere yalnızca bir ceza olarak uygulanmamış, üst düzey devlet adamları öldükten sonra feraiz hükümlerine göre terekeleri mirasçıları arasında paylaştırılmayarak doğrudan beytülmal adına el konmuştur⁵⁹. Yani kul statüsünde bulunan devlet görevlilerinin

⁵⁴ FINDLEY Carter V., *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton 1989, s. 42.

⁵⁵ MUMCU, *Katı*, s. 57 vd.

⁵⁶ FINDLEY, *Officialdom*, s. 25. Meselâ padişahın mutlak vekili olan, din ve devlete ait her türlü işi görme yetkisi bulunan vezir-i âzamlar son derece güvensiz bir hayat sürmüşlerdir. Padişahın kulu sayıldıkları için sebep gösterilmeden görevlerinden azledilebilmişler, malları müsadere edilebilmiş, hatta yargılanmadan ölüm cezasına çarptırılabilmişlerdir. Vezâreti alınarak kalebind edilmesine ve emval ve eşyanın zaptına karar verilen Mustafa Paşa ile ilgili ferman, BOA, CTD, no: 4869, T: L/1190 (1776).

⁵⁷ MUMCU, *Katı*, s. 71.

⁵⁸ Padişahın gerekli gördüğü hallerde yönetici sınıf üyeleri hakkında resen soruşturma yaparak, siyaseten katı cezası verebilir ve bazan bunu fetva ile desteklettirirdi. Kimi zamanda askerî sınıf üyeleri Divân-ı Hümayun veya İkinci Divanında yargılanıp –padişah veya vezir-i azamın başkanlığında– siyaseten katı veya başka bir cezaya çarptırılmışlardır. UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 13; D'OHSSON M., *Tableau General de L'Empire Ottoman*, c. VII, Paris 1824, s. 235 vd.

⁵⁹ “Çend-i rûz-ı mukaddem vefat eden reis-ül-küttâb Seyyid Mehmet Dürri Efendi merhumun kaide-i miriyye-i miriyye üzere Hace Paşa'da kain hanesinin temhiri defterdar efendi kullarına havale olunduğuna binaen... hazinedarlık hizmetinde olan İsmaili getürdüp merhumun nesi var nesi yok icmalime bilinmek için sual eyledükde, BOA, HHT, no: 57686, t: 1207 (1792); “... Menâfii devletimi kendüye me'kel eyleyüp emvali miriyeden servet kesbeylemiş rical ve kibardan vefat eyleyenlerin malı ne benim ve ne de müteveffanın ve ne de vârislerininindir; ancak beytülmalı müslimin ve emvali miriyenindir; tamamca alınır, hıfz-ı din-ü devlet için sarfeylerim ve ecdâdı izâmım dahi böyle derler idi”, KARAL Enver Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları –Nizam-ı*

eşleri ve çocukları şer'i bir kural olmamasına rağmen miras hakkından mahrum olmuşlardır. Askerî sınıf içinde ayrı bir zümre teşkil eden ulema ise hem askeri sınıfın bütün malî ve pek çok idarî imtiyazlarına, hem de padişah karşısında can ve mal güvenliğine büyük ölçüde sahip olmuştur⁶⁰.

Yönetici sınıfın can ve mal güvenliği açısından içinde buldukları teminatsızlıklara karşılık reaya bu konuda çok daha fazla güvenceye sahiptir. Reayanın mallarına el konulmasına pek fazla tesadüf edilmediği gibi yargılanmadan ölüm cezasına çarptırıldıkları da çok nadirdir. Reayadan ölenlerin terekelerinin müsadere edilmemesi esastır⁶¹. Ancak reayaya siyaseten katl cezasının uygulandığı bazı durumlarda beraberinde müsadere cezası da tatbik edilmiştir⁶². Öte yandan Osmanlı padişahları anarşik devirlerde bile reayaya ölüm cezası verileceğinde yargılama prensibine bağlı kalmaya çalışmışlardır. Uygulamada reaya için öngörülen en önemli siyaseten katl sebebi eşkıyalıktır⁶³. Bunun dışında hırsızlık ve ender olmakla beraber fuhuş suçundan dolayı da siyaseten katl cezası verilebilmiştir. Bu suçlardan herhangi birisinden sanık olan reaya öncelikle mahkemeye çağrılırdı. Konu önemliyse bu çağrı ferman veya mübaşir vasıtasıyla beylerbeyilik merkezi veya İstanbul için yapılırdı⁶⁴. Suçlanan reaya çağrıyla kabul ederse mahkemede yargılanır, suçu siyaseten katli gerektiriyorsa

Cedid- 1789-1807, Ankara 1988, s. 33.

⁶⁰ Ulema ancak sınırlı hallerde ve ender olarak siyaseten katil ile cezalandırılmıştır. Bu sebepler üç başlık altında toplanabilir: Devletin selâmetine karşı ağır hareketlere girişme, sünnî İslâm düşüncesine aykırılık, istisnai haller. Yetkilerini sınırsız olarak kullanan bazı padişahlar zamanında ulema da siyaseten katl konusunda sahip olduğu teminatı kaybedebilmiştir. Örneğin IV. Murad İznik kadısı Gümüşzâdeyi bir soruşturma bile yapmadan cübbesi ve sarığı ile kale kapısına astırmıştır. Yine aynı padişah devrin şeyhülislâmı Ahizâde Hüseyin Efendi'yi boğdurmuştur ki bu Osmanlı tarihindeki ilk şeyhülislâm katlidir. UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, c. III/I, s. 199; MUMCU, Katl, s. 129. Bu gibi özel hallerin dışında siyaseten katl ile cezalandırılması gerekli bir suç işleyen ilmiye sınıfı mensuplarına en ağır ceza olarak azil ve sürgün uygulanmıştır.

⁶¹ "... ve maazallahû taalâ ticaret ve sanat ve harasetde tahsil-i mal eylemiş adamlardan her kim vefat ederse mademki varisi vardır bir akçesi cânib-i miriye alınmasın", KARAL, s. 33.

⁶² Meselâ eşkıyalıktan katledilen reaya ile katl sebebi ne olursa olsun katledilen ayanların malları müsadereye tâbi tutulmuştur. MUMCU, Katl, s. 152.

⁶³ Eşkıyalık dışında reaya askerî sınıf üyeleri tarafından da işlenebilen padişahın hayatını tehdit, padişahı tahkir, devlete karşı isyana girişmek gibi suçlardan dolayı da siyaseten katl cezasına çarptırılmıştır. ÜÇÖK Coşkun, "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", A.Ü.H.F.D., c. IV, sy. 1-4, 1946, s. 58-59; MUMCU, Katl, s. 136, dn. 341.

⁶⁴ ULUÇAY Çağatay, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri, İstanbul 1955, s. 67; MUMCU, Katl, s. 139.

durum kadılık tarafından İstanbul'a bildirilir ve ancak İstanbul'dan siyaset buyruldu gelince hüküm infaz edilirdi. Eğer suç, kadiya yetki veren bir kanunnâmedeki tanımlamaya uyarsa kadı ölüm cezası verebilirdi⁶⁵. Eğer sanık durumundaki reaya çağrıya icabet etmezse durum hükümete bildirilir ve İstanbul'dan genellikle fetvaya dayandırılan bir fermanla suçlu reayanın katl emri gönderilirdi⁶⁶. Kısacası reayaya örfi ceza olarak ölüm cezası verilebilmesi yönetici sınıfa göre çok daha katı kurallara bağlanarak keyfilikten sakınılmaya çalışılmıştır. Hakim kararı ve padişah fermanı olmadan ceza infaz edilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde reaya her zaman doğrudan doğruya devletin koruması altında olmuş ve yönetici sınıf üyelerinin reayaya zülmetmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır⁶⁷. Devlet kurduğu bir denetim ağı ile kendi tayin ettiği ve merkezi otoritenin temsilcisi olan görevlilerin halka zulüm yapmasını önlemeye ve bu gibi durumları anında tespit ederek gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır. Herşeyden önce kadılar yargı bölgelerindeki suistimalleri derhal beylerbeyine bildirmek zorundadırlar. Eğer bundan bir sonuç alamazlarsa konuyu doğrudan doğruya padişaha arz etmeleri gerekir⁶⁸. Kadı gibi beylerbeyi de reayaya yapılan zulümleri merkeze bildirmek zorundadır. Ayrıca her Osmanlı vatandaşının “devletten adalet talep etme veya adaletsizlikleri gidermeyi isteme” hakkı vardır. Bu sebeple bütün Osmanlı reyası din, dil, cinsiyet ayrımı yapılmaksızın, uğradığı haksızlığı ileri sürerek Divân-ı Hümayuna ya da İkinci Divanına

⁶⁵ ULUÇAY, s. 68 vd.; MUMCU, Katl, s. 139.

⁶⁶ ULUÇAY, s. 67 vd.

⁶⁷ Zulüm Osmanlı uygulamasında bir suç olarak kabul edilmiş ve bu suç kamu hizmetlisi sayılan kişilerce yani yönetici sınıf mensuplarınca reayaya karşı işlenmiştir. Zulüm suçlarının yaygınlaşmasının en önemli sebebi Osmanlı'daki yönetici sınıf üyelerinin bugünkü anlamda kamu hizmetlisi olmamalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar öncelikle siyasi iktidara sahip olan padişahın hizmetlisidirler. Bu sebeple reayaya iyi davranmak, adil olmak zorundadırlar. Bunu “kamuya hizmet” fikrinden çok, padişaha itaatleri sebebiyle yaparlar ve padişaha hizmet borcunun genel bir sonucu olarak görürler. MUMCU Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Ankara 1972, s. 10.

⁶⁸ “... ve ehl-i hüküm olan kadılar men eyleyeler. Men ile memnu olmayanları beylerbeyi ve Dergâh-ı Muallaya arz eyleyeler”, Karaman Vilâyeti Kanunnâmesi, md. 53, AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnâmeleri, 3. Kitap, s. 320; “... kadısına hüküm ... karyesi reyası... sipahilerin ... ziyade zulüm ve teaddi ettiklerini bildirip ... mezburu kayd ve bend ile gönderesin”, BOA, MÜD, No: 78 Sıra: 382, t: 7/L/1003, S. 1003, S. 163, MUMCU, Zulüm, s. 27, dn. 29'dan. Zaman zaman halk kadınların yolsuzluklarından da şikayetçi olunca kadılar da görevlerinden azledilmişlerdir. Örneğin Şam halkı mahzarlar göndererek kadıdan şikayet edip, azlini isteyince, I. Abdülhamit'de bir irade-i seniyye ile kadiyi görevinden azletmiştir. BOA, HHT, No: 384, t: 1202 (1787).

başvurabilir⁶⁹. Divân-ı Hümayun'da ya da İkinci Divânında şikayetler görüşüldükten sonra gerekli soruşturmayı yapması için ilgili yerin kadısına bir soruşturma fermanı gönderilmiştir. Soruşturma fermanlarında bazen zulüm sabit olursa, hak sahiplerine haklarının verilmesi de emredilmiştir. Bazı soruşturma emirlerinde ise soruşturma sonunda zulüm sabit olduğu takdirde, hem zarar görenlerin haklarının geri verilmesi hem de suçlunun İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir⁷⁰. Eğer hakkında şikayet olan askerî sınıf mensubu büyük bir devlet memuru ise o zaman padişahın başkanlık ettiği Divân-ı Hümayun mahkeme görevini yerine getirmiştir⁷¹. Daha sonraki dönemlerde bu işi vezir-i azamın başkanlığındaki İkinci Divânı yapmıştır. Bu çerçevede şeyhülislâmın, kazaskerlerin, bazı devlet adamlarının katıldıkları yargılamalara da rastlanmaktadır.

Reayaya zulmedenlere suçun ağırlığına göre hafif ya da ağır cezalar verilmiştir. Hafif tazir cezalarının başında bu suç işleyenlere "tevbihname" gönderilmesi gelmektedir. Bazı durumlarda sopa, memurluk yerinin değiştirilmesi, görevden azil gibi cezalar da verilebilmiştir⁷². Eğer soruşturma sonucunda ağır cezaların uygulanmasına hükmedilirse genellikle bu ceza suçlu İstanbul'a çağrılarak infaz edilmiştir. Ağır cezaların başında hapis gelmektedir. Hapisten daha ağır ceza küreğe konmaktır. Sürgün de ağır bir ceza olarak sık sık uygulanmıştır⁷³. Zulüm suçunu işleyenlere uygulanacak en ağır ceza kuşkusuz idamdır ve yönetici sınıfın reayaya zulüm yapması siyaseten katil sebebi olarak kabul edilmiştir⁷⁴. Ayrıca

⁶⁹ MUMCU, Divan, s. 97; OĞUZÖĞLU Yusuf, "Tanzimat Öncesinde Osmanlı Tebaasının Can, Mal ve Irz Güvenliği Nasıl Sağlanıyordu?" Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 263 vd.; Canik Muhassılı Süleyman Paşa'nın zulüm, teaddi ve rüşvet aldığından şikayetle haklarının iadesi için şeyhülislâm Dürrüzâde Mustafa Efendi'nin tayin edilmesi ricasıyla bölge halkının Divân-ı Hümayun'a verdiği arzual BOA, HHT, No: 12094, t: 19 Z 1178 (1764).

⁷⁰ "... Kethüda Mustafa Çavuş ... zulüm ve teaddi eylediğinden ... şikayetçilerin önünde hakları alındıktan sonra mukayyet ve mahpus Südde-i Saadete gönderesin "BOA, MÜD, No: 73, Sıra 829, t: 20 Z 1003 (1595). MUMCU, Zulüm, s. 26, dipn: 97'den naklen; Edirne civarında Firecik denilen yerde hassa hasekilerden Arnavud Ahmet'in zulüm ve teaddisinden halk şikayetçi olunca İstanbul'a getirilmesi hakkında irade-i seniyye sadır olmuş ancak Arnavud Ahmet bu emre itaat etmeyerek 150 adamı ile mahkemeyi basmıştır. BOA, HHT, No: 14091, tarihsiz.

⁷¹ UZUNÇARŞILI, Merkez, s. 13.

⁷² MUMCU, Zulüm, s. 28-29; Örnekler için bkz. Dipnot 109-112.

⁷³ MUMCU, Zulüm, s. 29-30, dipn: 113-114; MUMCU Ahmet, Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet), Ankara 1985, s. 221 vd., 237 vd.; Hile ve desise ile Yanbolu'ya ayan olan Salih'in ahaliye zulm ve teaddiyat yaptığı anlaşıldığından Limniye nefyi'ne hüküm verilmiştir. BOA, HHT, No: 6067, t: L 1232 (1817).

⁷⁴ MUMCU, Katl, s. 53, 97 dipn: 163-164; Taşrada bazı kadı, naib, şehir

padişahlar zaman zaman yayınladıkları adaletnâmeler⁷⁵, hatt-ı hümayunlar, ilamnamelerle yönetici sınıf üyelerini reayaya zulmetmemeleri konusunda uyarılmışlardır⁷⁶.

Osmanlı Devletinde yönetici sınıf ve reayanın birbirinden tamamen kopuk ve farklı birimler olmadığını gösteren bir diğer önemli delil ülkedeki herkesin reaya-yönetici sınıf ayrımı yapılmaksızın aynı yargıya tâbi olmalarıdır. Aynı mahkeme ve kadı, hem reayayı hem de yönetici sınıfa mensup bir görevliyi yargılayabilir. Yine Divan-ı Hümayun ve İkinci Divanın da da, yargılama yapılıp, adalet dağıtılırken bu ayrım dikkate alınmamıştır⁷⁷.

V. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde halk yönetici sınıf ve reaya olarak iki sosyal gruptan oluşmakla birlikte bu farklılaşmanın Batı'da ortaya çıkan sınıf kavramından farklı olduğu açıktır. Yönetici sınıf mensuplarının en önemli ayrıcalığının vergi bağımsızlığı ve bazı idari imtiyazlarla sınırlı olduğu görülmektedir. Buna mukabil ilmiye dışında tüm yönetici sınıf üyeleri padişahın kulu olarak kabul edildikleri için tam anlamıyla can ve mal güvenliğine sahip değillerdir. Her an mallarının müsadere edilmesi veya yargılama dahi yapılmadan ağır cezalara çarptırılma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmişlerdir. Reaya can ve mal güvenliği açısından makale içinde de üzerinde durduğumuz gibi daha avantajlı bir konumda olmuştur. Reaya daima devletin teminatı ve koruması altındadır Böyle bir yapı devletin adalet vasfının ön plana çıkması ve zulüm yasağının getirilmesi, yargı tekelinin devlete ait olması, bu yetkinin hiçbir kimseye ya da gruba

kethüdalarının reayaya sefer bahanesiyle meşakkatli teklifler yaptıkları malum olduğundan zulmün def'i ve nefy ve katle müstehak olanın arzı hususunda I. Abdülhamit'in Hatt-ı Hümayunu, BOA, HHT, No: 702, t: 1203 (1788); "Hatt-ı hümayunum ahz-u tertib ceza olunması için idi. Tekrar suale ne hacet. Sair zalimlere ibreten bu gice boğulsun..." BOA, HHT, No: 58749, t: 1206 (1791).

⁷⁵ Adaletnâme, devlet otoritesini temsil edenlerin, reayaya karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyannâme şeklinde padişah hükmüdür, İNALCIK, Adaletnâmeler, s. 49.

⁷⁶ Reaya fikarına şefkatle muamele edilmesi, mezalim ve teaddiyatın ref'ile istiharatı umumiyenin temini hakkında culusû humayun münasebetiyle yayınlanan tebligat, BOA, CTD, No: 5801, t: 17/M/1240 (1824). "Senki Kaymakam Paşa, benim zalemeye himaye olduğuna rızayı humayunum olmadığını bilirsin, Edirne bostancıbaşı marifetiyle hassa hasekilerinden Arnavud Ahmet'in cezasın tertip eylesin" BOA, HHT, No: 14091, tarihsiz; "Hem devletin işin bitirmek ve hem reayaya fukarasının zulm-i teaddiden muhafazası matlubdur", BOA, HHT, No: 58791, t: 1206 (1793); Halka zulmedilmemesi ve edenlerin şiddetle cezalandırılacağı hakkında sadır olan ferman. BOA, HHT, No: 35578, t: 25 Ra 1230 (1815).

⁷⁷ AKYILMAZ, Reaya, s. 49.

devredilmemesi, reayanın çeşitli divanlara başvurarak şikayet hakkını kullanabilmesi böylelikle devletten adalet talep edebilmesi gibi uygulamaların doğal sonucudur. Osmanlı Devleti'nde reayayı ilgilendiren fermanlarda hep şu ifade tekrarlanmıştır: "Reaya taifesi ki, Tanrının bir emanetidir, onları himaye etmek ve kimsenin zulüm yapmasına müsaade etmemek padişahın vazifesidir."⁷⁸ Son olarak Osmanlı Devleti'nde her ne kadar bir sınıftan diğerine geçmek çok alışlagelmiş olmasa da yine de imkân dahilinde bulunduğunu ve toplumda donmuş bir tabakalaşma olmadığını söyleyebiliriz.